

Жаманаква М.Б.

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СИНОНИМДЕШТИГИ

Жаманаква М.Б.

СИНОНИМНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КЫРГЫЗСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Бул макалада кыргыз жана англис тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин синонимдештигинин окшоштук жана айырмачылыктары чагылдырылган

Лексикалык бирдиктер (сөздөр) сыяктуу эле фразеологизмдер да синонимдик катышта келиши толук мүмкүн. Алар маанилик жактан тереңдөө, колдонулушу боюнча кеңейүү касиеттерине ээ болуп, кадыресе сөздөрдөн анча айырмаланбайт. Фразеологиялык синонимиянын аныктоочу белгиси болуп, алардын жалпы баардыгына тиешелүү болгон семантикалык жалпылыгы эсептелет.

Синонимдеш фразеологизмдер демейдеги лексикологиялык синоним сөздөр сыяктуу зат менен кубулушту ар тараптан сыпаттап, белгилүү бир маанини түрдүү жол менен билдирүү өзгөчөлүгүнүн натыйжасында пайда боло тургандыгы белгилүү. Ойду көркөмдөп жеткирүүнүн даяр куралы болуп эсептелген фразеологизмдер бир эле маанини, түшүнүктү ар тараптуу көрсөтүү менен гана чектелбестен, экспрессивдүү-эмоционалдуу жана стилдик жактан да өз таасирин тийгизип турат. Ошондуктан лексикалык синонимдерге караганда маанилеш фразеологизмдер ойду анык, так, ары образдуу жеткирүүдө кабылбаган тилдик курал болуп эсептелет (Смагулова, 1998, 13).

Синоним сөздөр –кез келген эле тилде канчалык деңгээлде өнүккөндүгүн, анын ийкемдүүлүгүн арттырган тил байлыгынын бир тармагы болуп эсептелет. Ошондой эле алар ар түрдүү элдердин улуттук өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүдө өзгөчө роль ойнойт. Сөз логикалык жактан далилденгендиги менен ойлогон ойду иреттүү жана так түшүнүүгө өбөлгө түзгөндөй, анын фразеологиялык бирдиктер аркылуу берилиши сөздү, ал берген түшүнүктү, көркөм, образдуу түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Тилдин өсүп-өнүгүшү, калыптанышы жана адабий тил деңгээлине чейин жетилүүсү үчүн синоним категориясынын өзгөчө маңызы бар. Фразеологиялык синонимдер менен жеке синоним сөздөрдүн ортосунда айырмачылыктар болбой койбойт. Синонимдеш сөздөрдөгү маанилик жакындыктан фразеологиялык синонимдеги маанилик жакындык алда канча өзгөчө болот. Ошондуктан тилде, анын көркөм жанрларында алардын өз ордун таба колдонуунун

мааниси бар. Фразеологиялык синонимдер жеке бир сөздүн ордуна колдонулуп гана тим болбостон, ошону менен катар мани-мазмуну жагынан өтө жакын келип, биринин ордуна бири эквивалент болуп да колдонулат. Мындай кубулуш тил илиминде фразеологиялык синоним деп аталат. Тилдер лексикалык синонимдерге кандай бай болсо, фразеологиялык синонимдерге да ошондой эле бай келет. Бирок алар өздөрүнүн стилдик, маанилик бөтөнчөлүктөрүн сактап келет. Фразеологиялык синонимдерде алардын ортосундагы синонимдештигин аныктоочу жалпы мани болот да, ал синонимдик уя деп аталат. Мисалы, «*ыңырчагы ырдаган-үрүп чыгар ити жок-итке минген-адалдап түгү жок - уйдун мүйүзүнө илинээри жок*» деген синонимдерде алардын синонимдештигин аныктаган жалпы маани-«кедей, жарды». Семантикалык жалпылыктын негизинде бир уянын айланасында топтоштурулган, же бир уяга бириккен эки же андан ашык фразеологизмдердин тобу синонимдик катар болуп эсептелет. Синонимдик катарлар белгилүү бир критерийлерге негизделип, өзүнө мүнөздүү белгилердин бирдигинен турат: а) синоним- фразеологизмдер семантикалык жактан бирдей эле жакын түшүнүктү билдирет;

б) өздөрүнүн табияты, маанилештиги боюнча грамматикалык жактан бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү болот; в) синонимдер бирдей маанини билдиргендиктен, бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгондуктан, сүйлөмдө бирдей милдет аткарат (Сапарбаев, 1997, 291). Мисалы: *чач этектен-үй түгүндөй-иттин кара капталынан*-синонимдик катары «көп» деген жалпы маанини билдирип, грамматикалык жактан, негизинен, зат атооч сөздөрдөн түзүлүп, сүйлөмдө көбүнчө аныктоочтук милдетти аткарат.

Жогоруда берилген мисалдардан кыргыз тилиндеги этиштик фразеологизмдердин синонимия өзгөчөлүктөрүнөн тилибиздин чексиз байлыгын көрөбүз. Фразеологиялык синонимдер көркөм образ жаратууда активдүү колдонулган стилдик ыкма да болуп эсептелет. Ошондуктан фразеологиялык синонимдер образдуу сөз казынасы деп айтуу да жөндүү. тилдеги лексикалык синонимдер менен фразеологиялык синонимдердин ортосунда айырмачылыктар

болгону менен, түп жагдайында бир максат үчүн кызмат кылат. Ал-ойлогон ойду жеткизе жан-жактуу, ар тараптуу баяндоо. Ошондуктан бул эки өзгөчөлүк өз ара тыгыз карым-катышта, туташ, бир бүтүн нерсенин эки жагы деп англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин синонимдигин жана эки тилдеги эквивалентүүлүгүн колдо жыйналган материалдардын негизинде салыштыра анализдөөнү ылайык деп табабыз.

Англис тилиндеги этиштик фразеологиялык синонимдер синонимдик уютку, синонимдик катар жана синонимдик топтор катары калыптангандыгын байкадык.

а) фразеологиялык синонимдердин курамындагы орток компоненттер синонимдик уютку деп аталат. Мисалы, have a (good) head on one's shoulders-have one's head screwed on right (же the right way) \\\\"өз акылы өзүндө болуу. Фразеологиялык синонимдердин бул түрүнүн калыптануу аналогиясы фразеологизмдердин калыптанышына өз таасирин тийгизет. Мисалы, Play the goat этиштик фразеологизми менен act (play) the (giddy) goat фразеологизми бири-бирине карата бирдей мааниде колдонулат.

б) Этиштик фразеологизмдердин синонимдик катарлар түрүнүн курамындагы компоненттери бири-бирине карата синоним болуп келет. Мисалы, stand (stick) out like a sore thumb- stick out a mile \\\\"көзгө түшүү. Бул мисалдан stand out жана stick out синонимдеш колдонулгандыгын байкайбыз. Мындан тышкары wound smb. to the very heart -wring smb's heart \\\\"жүрөгүн жаралоо- wound жана wring - синонимдер болуп эсептелет.

в) Этиштик фразеологизмдердеги синонимдик топтордун курамында синоним сөздөр болбойт. Мисалы, get home-gain one's point \\\\"муратына, максатына жетүү. gut (grind) one's teeth-have a grudge against smb. \\\\"тишин кайроо. Have lost one's tongue -pass one's lips \\\\" тил катпоо, тилин жутуу.

Жогоруда келтирилген мисалдардан англис тилиндеги этиштик фразеологизмдердин синонимдештигине А.В. Кунин мындайча баа берет: “Фразеологиялык синонимдер конференциялык фразеологизмдер болуп эсептелет, алар бир грамматикалык топко жатат, лексикалык курамы жагынан жартылай, же толук шайкештикте болбогон орток жана дифференциалдуу семантикалык компоненттүү жана стилистикалык форма жагынан ар түрдүү жана шайкештикте болот” (Кунин,1986,111-112).

Жогорудагы окумуштуунун оюн улантуу менен Ж.Осмонова фразеологизмдердин, биринчиден, өз ара, экинчиден, жеке, айрым сөздөр менен синонимдик катышты түзүшүн жана алардын арасындагы бөтөнчөлүктөрүн эске

алуунун натыйжасында синоним каражаттарды, жалпысынан, эки топко бөлөт: 1) синонимдердин өз ичинен эки топко бөлүштүрүп, алардын бирине идеографиялык синоним, экинчисин стилистикалык деп атайт.

Кыргыз тилиндеги этиштик фразеологизмдердин синонимдештигине кийинки мезгилде жарык көргөн эмгектерде атайын көңүл бурулуп, алардын бир нече өзгөчөлүктөрү бөлүнүп көрсөтүлүүдө.

Түркологияда фразеологиялык синонимдер маселесине алгач атайын башкыр окумуштуусу З.Г. Ураксин кайрылып, анын төмөнкү белгилерин белгилеп кеткен: а) бир же бир нече мааниси боюнча толук, же жарым-жартылай дал келиши; б) фонетикалык жактан толук, же жарым-жартылай дал келиши; в) контексте толук же жарым-жартылай өз ара алмашып колдонулушу; г) семантикалык оттенкалары, эмоция экспрессивдик мазмундуулугу, стилистикалык сапаты, башка сөздөр менен айкалышы жана кепте колдонулуш жыштыгы боюнча айырмаланышы (Ураксин,1966,6).

2. Синонимдерди өз ара үчкө бөлүп, биринчиси семантикалык синоним, экинчисин стилистикалык синоним, үчүнчүсүн семантика-стилистикалык синоним катары В.В. Виноградовдун бөлүштүрүүсүн негиз кылып алат (Осмонова,2007,87).

а) Автор семантикалык синонимдер катары стилдик сапаты боюнча айырмаланбастан, кошумча маанилери боюнча айырмаланган синонимдерди түшүнүп, төмөнкү мисалдарды берет: чычканга кебек алдырбаган, битин сыгып, канын жалаган (экөө тең оозеки кепке мүнөздүү), кошумча маанилери боюнча айырмаланат: битин сыгып, канын жалоо фразеологизми чычканга кебек алдырбоо фразеологизмине караганда сараңдыкты, зыкымдыкты күчөтүп көрсөтөт.

б) стилистикалык синонимдерге кошумча мааниси боюнча айырмаланбастан, стилистикалык сапаты боюнча айырмаланган синонимдер киргизилип, мисал катары фразеологизмдердин бейтарап сапаттагы сөздөр менен синонимдик катышты түзгөн төмөндөгү учурларды көрсөтөт: ич күптү-таарыныч, нааразылык; иш куржун-начар, жаман. Ич күптү, иш куржун фразеологизмдери да оозеки кепке мүнөздүү болуп, ал эми таарыныч, нааразылык, начар, жаман деген сөздөрдө мындай чектелүү жок.

в) семантикалык-стилистикалык синонимдерге кошумча маанилери жана стилдик сапаттары боюнча айырмаланган синонимдер киргизилип, талпагын ташка жаюу -жок кылуу, талкалоо; күйбөгөн жери күл болуу- ызалануу, теригүү фразеологизмдери мисалга келтирилет. Бул фразеологизмдер өздөрү менен синонимдик

катышты түзгөн сөздөргө караганда ал маанини күчөтүп түшүндүрөт (Осмонова, 2007,87-89).

Р. Эгембердиев бул өзгөчөлүктү маанилеш фразеологизмдер деп атап, аларды үч чоң топко бөлгөн:

а) толук маанилеш фразеологизмдер өз алдынча турганда да, контекст менен алып караганда да маанилери бири-бирине толук дал келген, же сүйлөө ичинде алардын бирин экинчиси менен алмаштырып койгондо да маани бузулбастан, мурда айтылып жаткан ой сакталган фразеологизмдерди киргизет: акесин көзүнө көрсөтүү-ээрдин кашын таанытуу, согончогу канабоо-этегинен жалгабоо, төөнүн куйругу жерге тийгенде-кызыл кар жааганда ж.б.

б) жакын маанилеш фразеологизмдерге айтылышы ар башка болуп, маани жагынан жакын келип, бирок дайыма эле бирин экинчиси менен алмаштырып колдоно берүүгө мүмкүн болбогон өзгөчө туюнтмалар киргизилет: бир ишти тымызын, башкаларга билгизбей жашырынып, эки кишинин ортосунда гана бүтүргөндү *«бармак басты көз кысты»*, *«жең ичинен»* деген фразеологизмдер аркылуу туюндурулат. Бул эки туюнтманы барабар коюп, бирин-экинчиси менен алмаштырып колдонуу дайыма эле орундуу боло бербейт. Мындай фразеологизмдердин катарына төмөндөгүлөр да кошулат: *сиркеси суу көтөрбөө* || *кыртышы сүйбөө*; *ыргыткан ташы өйдө кулоо* || *ити чөп жеген* || *ашыгы алчы турган*; *тил эмизүү* || *иттен чыгаруу*; *бут тосуу* || *чылбыр таштоо*; *ак эткенден так этүү* || *эки көзү төрт болуу*; *зыгыр чычыруу* || *кактабай канын соруу*; *жер жеберине жетүү* || *жерден алып көргө, көрдөн алып жерге салуу*; *абийирин айрандай төгүү* || *төө чечкендей кылуу*;

в) алыс маанилеш фразеологизмдерге өзүнчө турганда маанилик жакындыгы анчалык байкалбай, сүйлөм ичинде келгенде (контексте), алардын маанилик жакындыгы бар экендигин ачык-айкын билинген фразеологизмдер киргизилет: мен *мадыра* баш эмесмин. Согуш учурунда *балапан* түгү түшө электер да чоңдор менен кошулуп эмгектенген. Ии бул уулумду *сары ооз балапан* деп жүрсөм, жетилип калган экен да. Бул мааниде колдонулган этиштик фразеологизмдерге төмөнкүлөр кирет: *жер баспай калуу* || *кудай-теңирин тааныбоо*; *оту менен кирип, күлү менен чыгуу* || *төбөсү менен жер казуу*; *Жаны жер тартуу* || *кирпигинен тартса жыгылчудай*; *күлүн көккө сапыруу* || *Кызыл уук кылуу*; *капталынан көн көрүнгөн* || *кайырмакка саяр эти жок*; ж.б. (Эгембердиев, 2007,61-78).

Синонимдердин көпчүлүгү бири-бирине маанилик жактан абсолюттук түрдө шайкеш келе бербегендигин, аз болсо да алардын арасында

семантикалык айырма болору айрым окумуштуулар тарабынан белгиленип келди (Кенесбаев, 1946,46). Ушул жагдайды эске алуу менен англис жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык синонимдер ортосунда болгон айрым бөтөнчөлүктөргө көңүл бурулду.

Эки тилдеги этиштик фразеологизмдер жогоруда биз белгилегендей, бири-бирине эквивалент катары келип, өз ара жалпы маани билдиргендигине карабастан, курамы жагынан ар түрдүү болуп колдонулгандыгын байкайбыз. Ушуга карата биз англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин синонимдик түзүлүшүн эки топко бөлүп карасак болот.

1. Бирде (окшош) түзүлүштөгү синонимдеш этиштик фразеологизмдер.

2. Окшош эмес түзүлүштөгү синонимдеш этиштик фразеологизмдер.

Эми ушул эки топтун өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, мисал менен далилдөөгө аракет жасап көрөлү. Окшош түзүлүштөгү синнимдеш фразеологизмдер: *Back water* || бети кайтуу; *Watch one's tongue* || оозуна ээ болу; *Cry one's eye out* || көз жашын көл кылуу;

Англис тилинде төмөнкү фразеологизмдер «өлүү, каза болуу» маанисин билдирип, кыргыз тилиндеги «дүйнө салуу», «дүйнөдөн өтүү», «учуп кетүү», «дүйнөдөн кайтуу» сыяктуу фразеологизмдерге эквивалент колдонулат: *Sleep a perpetual sleep- Give up the ghost die a natural death.*

Окшош эмес түзүлүштөгү этиштик фразеологизмдер: англис тилинде: *Raise one's hand against smb.* (бирөөгө каршы кол көтөрүү); *Put the arm on smb.* (бирөөгө колун коюу)- күч көрсөтүү, сабоо.

Эми англис тилиндеги төмөнкү синонимдеш фразеологизмдердин өзгөчөлүгүнө көңүл буралы: *Swallow one's tongue* (тилин жутуу); *Keep one's tongue between one's teeth* (тили тишине катуу); *Keep still in one's head* (тилди башына катуу);

Жогорудагы синонимдеш этиштик фразеологизмдердин берген жалпы мааниси – «сүйлөбөө», «үндөбөө». Берилген мисалдардан англис жана кыргыз тилдеринин тектеш эмес, генетикалык жагынан башка системадагы тилдер болгондугуна карабастан, эки тилде тил аралык эквивалент синонимдеш этиштик фразеологизмдер аз да болсо кездешкендигин байкадык. Мисалы англис тилинде берилген этиштик фразеологизмдердин кыргыз тилиндеги эквиваленттерин берип көрөлү: *оозун ачпоо, тилин жутуу, тили карышуу, лам дебөө, дабышын чыгарбоо-«сүйлөбөө, үндөбөө»*. Берилген синонимдеш этиштик фразеологизмдер бири-биринен семантикалык, стилдик жана

колдонуу чөйрөсүнө карата өзгөчөлөнүп турат. Ошондуктан англис жана кыргыз тилдериндеги синонимдеш этиштик фразеологизмдер өздөрүнүн маанилик жана ар бир элге тиешелүү мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн сактап турат. Эки тилдеги этиштик фразеологизмдердин синонимдиги менен тилдеги лексикалык синонимдер эки түрдүү аталганы менен, жогоруда белгилеп кеткендей, бир максат үчүн колдонулуп, ойлогон ойду ар тараптуу баяндоодо өзгөчө стилдик кызмат аткарат.

Эки тилден жыйнаган материалыбызды салыштырып изилдөөнүн негизинде синонимдик кубулуштардын салыштыра изилдөөдө англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдерде бул кубулуштун кездешээри, ошону менен бирге тил аралык универсалдуулугун тактоого мүмкүнчүлүк алдык.

Адабияттар:

1. Смагулова Г. Магыналас фразеологизмдердин улттык-модени аспектилери.-Алматы: Санат, 1998.-194 б.
2. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы . Б.: «Кыргызстан- Сорос» фонду. 1997.-328 б.
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка .-М.: Высшая школа, 1986.-336с.
4. Ураксин З.Г. Фразеологические синонимы в современном башкырском языке. АКД.-Уфа, 1966,-18с.
5. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. Каракол: К. Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университети, 2007,-178 б.
6. Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке \ \ Известия АН Каз. ССР. №135. Серия филол. и искусствоведения. Вып.
7. 1-2.Алма-Ата, 1954. с.12-17.
8. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (табияты жана семантикасы). Б.: Бишкек гуманитардык университети, 2007, 171 б.

Рецензент: д.филол. н. Токоев Т.Т.